

Aan
De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Mevrouw mr.drs. I.K. van Engelshoven
Postbus 16375
2500 BJ DEN HAAG

Datum: 18 december 2017 **Contact:** Raad voor Cultuur, T. 070-310 66 86, Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE Den Haag
Kenmerk: RVC-2017-1231 / RLI-2017/2915 Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, T. 06 2180 0302, Bezuidenhoutseweg 30, 2594 AV Den Haag
Cc: De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Voorzitters Eerste en Tweede Kamer
Bijlage(n): 2
Betreft: Briefadvies 'Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving'

Geachte mevrouw Van Engelshoven,

Uw ambtsvoorganger heeft op 3 juli 2017 de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) en de Raad voor Cultuur (RvC) gevraagd een gezamenlijk briefadvies uit te brengen over een toekomstbestendig erfgoedbeleid en -stelsel. Aanleiding voor de adviesaanvraag is het begin 2017 in gang gezette beleidstraject Erfgoed Telt, waarmee uw ministerie het erfgoedbeleid wil herijken in het licht van een aantal actuele ontwikkelingen.¹ De Rli en de RvC sturen u hierbij het gevraagde advies, ter ondersteuning van het beleidstraject. Wij sturen deze brief ook naar de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties vanwege de samenhang tussen omgevings- en erfgoedbeleid. Daarnaast krijgen de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer een afschrift van deze brief.

Adviesaanvraag en aanpak

In de adviesaanvraag worden enkele ontwikkelingen geschetst die de fysieke leefomgeving in Nederland beïnvloeden en dat de komende decennia ook zullen blijven doen, zoals klimaatadaptatie en energietransitie, bevolkingsgroei (in de steden) en -krimp (in het landelijk gebied), een veranderende bevolkingssamenstelling en voortgaande decentralisaties. Deze en andere actuele transitieën zijn van invloed op het cultureel erfgoed in ons land. Daarbij is het niet altijd duidelijk welke impact deze transitieën hebben op het onroerend cultureel erfgoed en welk beleid, welke strategieën en welke instrumenten nodig zijn voor de toekomst.

De volgende vijf vragen zijn aan de Rli en de RvC gesteld:

- Welke transitieopgaven zijn het meest urgent in relatie tot het onroerend cultureel erfgoed in de leefomgeving?

¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2017). *Projectplan Erfgoed Telt: naar een toekomstbestendig erfgoedbeleid*. Den Haag.

- Welke effecten hebben deze transitieopgaven op het cultureel erfgoed en is het huidige erfgoedbeleid – zowel objectgericht als gebiedsgericht – voldoende toekomstbestendig?
- Welke bijdrage kan cultureel erfgoed leveren bij de aanpak van de transitieopgaven?
- Is er behoefte aan nieuwe strategieën en (aanpassing van) instrumenten en zo ja, welke?
- Welke taak- en rolverdeling van zowel overheden als andere partijen in het erfgoedveld hoort daar bij?

De adviesaanvraag beperkt zich, net als het beleidstraject Erfgoed Telt, tot het onroerende deel van het Nederlands cultureel erfgoed (zie onderstaand kader), omdat daar de relatie met de fysieke leefomgeving het duidelijkst is. Ons advies past – overeenkomstig de adviesaanvraag – binnen de doelstellingen van het beleidstraject Erfgoed Telt. Dit betekent dat de kaders van de Erfgoedwet en de (aanstaande) Omgevingswet leidend zijn.

Definitie onroerend cultureel erfgoed

Waar in dit briefadvies wordt gesproken over cultureel erfgoed (of kortweg erfgoed), wordt onroerend cultureel erfgoed bedoeld. Wij rekenen daartoe: gebouwde, archeologische en aangelegde monumenten, stads- en dorpsgezichten en cultuurlandschappen. Wij volgen hiermee de definitie van cultureel erfgoed zoals die in de memorie van toelichting van de Omgevingswet staat beschreven. In de Omgevingswet wordt cultureel erfgoed beperkt tot de elementen die verband houden met de fysieke leefomgeving.

Omdat wij de term 'cultuurlandschappen' sterk associëren met het buitengebied, gebruiken wij in plaats daarvan de term 'gebieden'. Onder 'gebieden' scharen wij zowel stedelijke als landelijke gebieden. Een gebied kan zo een wederopbouwgebied of een historische binnenstad zijn, maar ook een veenweidegebied of een verdedigingslinie zoals de Stelling van Amsterdam.

Waar wij spreken over monumenten, bedoelen we zowel archeologisch als aangelegd erfgoed, maar met name gebouwd erfgoed – ongeacht of dit erfgoed een beschermde status heeft.

Aanpak

De Rli en de RvC hebben een gezamenlijke commissie ingesteld die het advies heeft voorbereid. Het advies is als concept besproken in een gezamenlijke vergadering van beide raden en vervolgens in beide raden vastgesteld. De adviescommissie heeft rond drie thema's (fysieke, sociaaleconomische en governance-transities) expertmeetings georganiseerd met vertegenwoordigers van kennisinstellingen en erfgoedorganisaties en ervaringsdeskundigen uit de praktijk. Ook is een aantal aanvullende interviews gehouden (zie bijlage 2).

Positionering advies

Wij zien dit briefadvies als een agenderend advies. Op onderdelen kan het advies desgewenst op een later moment nader worden uitgewerkt. Deels gebeurt dit al in het sectoradvies Monumenten & Archeologie dat de RvC op dit moment voorbereidt. Dit sectoradvies is complementair aan het voorliggende briefadvies. Wij zijn blij met de aandacht en financiën voor erfgoed in het Regeerakkoord 2017-2021. U heeft aangegeven voorjaar 2018 in uw visiebrief in te gaan op de verdeling hiervan.

Transities en ontwikkelingen met impact op de leefomgeving

Om antwoord te kunnen geven op de gestelde vragen hebben wij een inventarisatie gemaakt van transities die mogelijk impact hebben op het onroerend cultureel erfgoed in Nederland. Deze inventarisatie hebben we besproken en getoetst in de expertmeetings.² In de inventarisatie

² Waar in deze brief wordt gesproken over transities worden ook ontwikkelingen bedoeld. Een beknopt overzicht van de transities en ontwikkelingen in de leefomgeving vindt u in bijlage 1.

hebben we onderscheid gemaakt tussen drie soorten transities die impact kunnen hebben op gebouwd erfgoed en gebieden:

1. Fysieke transities: energietransitie, klimaatadaptatie en (versnelde) bodemdaling.
2. Sociaaleconomische transities: overgang naar een circulaire economie, toenemende ruimtelijke verschillen (zoals sterk groeiende steden versus krimpregio's), meer nadruk op regionale identiteit, schaalvergroting (in bijvoorbeeld landbouw en dienstverlening), ontkerkelijking, veranderende bevolkingssamenstelling (diversifiëring en vergrijzing) en toenemend toerisme.
3. Transitie in governance: veranderende verhoudingen tussen overheden, instituties en burgers, voortgaande decentralisaties en de snelle opmars van digitale communicatiemiddelen en technologie.

Dat de impact van deze transities groot zal zijn, is zo goed als zeker. Hoe de transities zich zullen ontwikkelen en wat de precieze effecten ervan zullen zijn, is echter onzeker. Zoals hieronder beschreven is wel duidelijk dat de sterke ruimtelijke dynamiek in Nederland op gebouwniveau anders uitpakt dan op gebiedsniveau.

Effecten van transities op gebouwd erfgoed

Verschillende transities hebben nu al gevolgen op gebouwniveau:

- Van de fysieke transities heeft vooral de energietransitie gevolgen voor gebouwd erfgoed. Veel monumentale gebouwen zijn nauwelijks geïsoleerd. Isolerende maatregelen zijn vaak lastig te realiseren zonder aantasting van cultuurhistorische waarden. Ook energiemaatregelen, zoals het plaatsen van zonnepanelen, roepen soms weerstand op wanneer die ten koste gaan van de cultuurhistorische en belevingswaarde van een gebouw.
- Daarnaast is bodemdaling een ontwikkeling die in sommige gebieden de gebouwvoorraad aantast. Bij gebouwd erfgoed kan dit leiden tot verlies van cultuurhistorische waarden.
- Verder veroorzaken sociaaleconomische transities zoals ontkerkelijking, bevolkingskrimp in het landelijk gebied en schaalvergroting in de landbouw, de dienstverlening en de retail regelmatig dat erfgoed een andere functie krijgt of leeg komt te staan. Op dit moment is dat vooral zichtbaar door het groeiend aantal vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen³ en leegstaand religieus vastgoed zoals kerken en kloosters.

Tegelijkertijd zijn er transities die juist kansen bieden voor gebouwd erfgoed:

- De groei van het toerisme en de vrijetijdsindustrie vergroot het aantal potentiële bezoekers alsook de mogelijkheden voor herbestemming (hotel, conferentieoord, b&b, etcetera).
- De toenemende vraag naar regionale identiteit leidt tot meer belangstelling voor erfgoed.⁴
- Door het gebruik van digitale communicatiemiddelen raken burgers sneller bekend met erfgoed en de verhalen erachter.
- Technologische ontwikkelingen en innovaties in de fysieke omgeving vergemakkelijken een duurzame instandhouding van erfgoed.
- Het streven naar een circulaire economie kan mede vorm krijgen door herontwikkeling van gebouwd erfgoed.
- Transitie op het gebied van governance leiden ertoe dat de (rijks)overheid minder vanzelfsprekend aan zet is in de omgang met deze kansen en/of bedreigingen. Er wordt meer verwacht van decentrale overheden en de actieve burger, al dan niet verenigd in een collectief.

³ Gies, T.J.A., Nieuwenhuizen, W., Naeff, H.S.D., Vleemingh, I. & Paulissen, M. (2016). *Landelijk gebied en leegstand: aard, omvang en oplossingsrichtingen van huidige en toekomstige leegstand agrarisch vastgoed in Nederland*. Wageningen: Wageningen Environmental Research.

⁴ Broek, A. van den & Houwelingen, P. van (2015). *Gisteren vandaag: erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening*. *Het culturele draagvlak*. nr. 15. Den Haag: SCP.

Effecten van transitie op gebieden

De effecten van de diverse transitie op stedelijke en landelijke gebieden zijn complexer van aard. Binnen één gebied kunnen zich verschillende transitie tegelijkertijd voordoen en dit kan leiden tot stevige ontwerpvoorwaarden om tot een gebiedsinrichting met kwaliteit te komen. Denk aan de benodigde ruimte voor zonneparken, windmolens of biomassa (energietransitie), voor waterberging, peilverhoging en dergelijke (klimaatadaptatie) en de schaalvergroting in de landbouw. Wij verwachten dat zich hier grote regionale verschillen zullen voordoen. Niet alleen vanwege de uiteenlopende regionaal-ruimtelijke karakteristieken van de landschappen, maar ook door uiteenlopende verschillen in hoge- en lagedrukgebieden in termen van economie en demografie.

Wij constateren, mede op basis van de expertmeetings, dat het met (het behoud van) de kwaliteit van veel stedelijke en landschappelijke gebieden niet vanzelfsprekend goed gaat. Al is hier wel sprake van een grote variëteit. Nederlandse gebieden zijn overigens altijd aan verandering onderhevig geweest. Wij hebben vooral zorg over de impact van de huidige veranderingen op de landschappelijke kwaliteit van gebieden in Nederland. In het advies *Verbindend landschap* van 2016⁵ adviseerde de Rli om aan dit onderwerp aandacht te besteden in de Nationale Omgevingsvisie. Ook voor decentrale overheden biedt het opstellen van een omgevingsvisie (een beleidsinstrument uit de nieuwe Omgevingswet) de kans om aandacht te besteden aan de toekomstige kwaliteiten van het cultuurlandschap.

Paradigmawisseling: meer oog voor toegevoegde waarde voor omgeving

Het rijksbeleid voor de omgang met erfgoed heeft sinds het begin van deze eeuw als adagium 'behoud door ontwikkeling'. Dit uitgangspunt lijkt inmiddels breed te worden omarmd door zowel de erfgoedsector (bestaande uit overheden, eigenaren en het veld) als de maatschappij. Tegelijkertijd krijgt het erfgoedbeleid steeds nadrukkelijker gestalte in samenhang met het ruimtelijk beleid en het omgevingsbeleid.

Ontwikkeling rijksbeleid voor omgang met erfgoed, 1999-2011

De afgelopen jaren is in het rijksbeleid een wat behoudende houding omgezet in een meer ontwikkelingsgerichte opvatting bij de omgang met erfgoed.⁶ Met in het bijzonder de nota's *Belvédère*⁷ (1999), *Modernisering Monumentenzorg*⁸ (2009) en *Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte*⁹ (2011) zijn hierin grote stappen gezet. De nota's laten een steeds ruimere en meer dynamische interpretatie van erfgoed zien: van gebouw naar gebied, van beschermen naar ontwikkelen, van verlies aan cultuur naar cultuur van profijt. Behalve over beschermen gaat erfgoed steeds vaker ook over beleven en benutten. In *Kiezen voor karakter* wordt erfgoed nadrukkelijk verbonden met onderwerpen als bevolkingskrimp, energietransitie en waterveiligheid. Deze beleidsontwikkeling heeft ertoe geleid dat de bescherming van cultuurhistorie wettelijk is ingebed in de ruimtelijke ordening. Hierdoor komt er ook meer ruimte voor inspraak, omdat burgers en maatschappelijke organisaties al bij de planvoorbereiding hun visie kunnen geven op het belang van cultureel erfgoed.

⁵ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

⁶ Janssen, J. (2014). 'Modernising Dutch heritage conservation: current progress and ongoing challenges for heritage-based planning and management'. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 105, 622-629.

⁷ Ministeries van OCW, van LNV, van VROM & van VenW (1999). *Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag.

⁸ Tweede Kamer (2009). *Monumentenzorg. Beleidsbrief van de ministers van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit aan de Tweede Kamer*. Vergaderjaar 2009-2010, 32 156, nr. 1.

⁹ Tweede Kamer (2011). *Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte*. Rapport. Vergaderjaar 2010-2011, 32156, nr. 29, bijlage 118632. Geactualiseerd in 2017: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2017). *Erfgoed en ruimte: kiezen voor karakter!* In opdracht van het Ministerie van OCW. Amersfoort.

Echter, de praktijk blijkt weerbarstig. Pogingen om het erfgoedbeleid deel uit te laten maken van een meer integrale ruimtelijke benadering zijn – enkele uitzonderingen daargelaten – nog geen gemeengoed. Enerzijds wordt het behoud van erfgoed meer en meer ingezet als middel om een kwaliteitsimpuls te creëren bij de groei van steden, opgaven voor waterberging, natuurontwikkeling, enzovoort. Anderzijds blijven de aandacht en de financiële middelen vaak nog beperkt tot de instandhouding van monumenten, zonder dat vooraf een maatschappelijke discussie over de betekenis van het monument zelf en voor zijn omgeving heeft plaatsgevonden. Deze discussies vinden nu wel in toenemende mate in de regio plaats, al dan niet geëntameerd door provincies, die door decentralisatie van taken op het vlak van ruimtelijke ordening en cultuurbeleid een grotere rol gaan spelen in de erfgoedsector.

De aanstaande Omgevingswet, en met name het instrument omgevingsvisie daaruit, biedt kansen voor de omgang met erfgoed op verschillende schaalniveaus (lokaal, regionaal, (inter-)nationaal). In het Regeerakkoord 2017-2021 wordt vermeld dat de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) de kaders zal geven voor de bescherming van de nationale belangen. Wij vinden overigens dat de NOVI geen louter conserverende, maar vooral een ontwikkelingsgerichte visie zou moeten bevatten.

Onder invloed van het hierboven beschreven beleid heeft de omgang met erfgoed in de afgelopen decennia een paradigmawisseling doorgemaakt. Steeds nadrukkelijker is erfgoed geplaatst in een ontwikkelingsgerichte context, met oog op de toegevoegde waarde voor de omgeving. Tegelijkertijd is een 'vermaatschappelijking' van erfgoed op gang gekomen. Niet alleen een deskundigenoordeel bepaalt nu wat erfgoed is, maar ook de verhalen van betrokkenen worden van belang geacht. Langzaam maar zeker komt er meer ruimte voor een meer democratisch gelegitimeerde omgang met erfgoed. Deze vermaatschappelijking is overigens nog niet overal doorgevoerd. Want hoewel de erfgoedsector in Nederland zeer bekwaam is in de instandhouding van monumenten, constateren wij dat er nog een verbeteringslag kan worden gemaakt als het gaat om het leggen van verbindingen met partijen die betrokken zijn bij gebiedsontwikkelingen, maar geen deel uitmaken van het 'erfgoedveld'.

Wij concluderen dat bij de ontwikkeling van het erfgoedbeleid en het ruimtelijk beleid steeds meer wordt ingespeeld op de transities in de fysieke leefomgeving. Tegelijkertijd signaleren wij dat deze ontwikkeling in het beleid nog geen gemeengoed is in de praktijk:

- Het behoud van onroerend cultureel erfgoed is nog niet overal ingebed in het ruimtelijk beleid.
- Erfgoedbeleid wordt door eigenaren, initiatiefnemers en bestuurders vaak nog ervaren als op zichzelf staand sectorbeleid (hindermacht) en niet als een verbindend facetbeleid (inspiratiekracht).
- De discussies over erfgoed vinden vooral plaats op gebouwniveau, terwijl het gebiedsniveau meer aandacht behoeft.
- Erfgoed en het grote draagvlak ervan worden nog onvoldoende ingezet als bron voor inspiratie bij de (her)ontwikkeling van monumenten en gebieden.

In het licht van deze verbeterpunten schetsen wij hieronder drie lijnen in de (door)ontwikkeling van het erfgoedbeleid. Het zijn lijnen waarlangs het erfgoedbeleid zich al ontwikkelt en zich nog verder kan ontwikkelen. Wij gebruiken deze lijnen als referentiekader bij onze conclusies en aanbevelingen. In trefwoorden gaat het om de ontwikkelingen:

- van collectie naar connectie;
- van gebouw naar gebruik;
- van objectgericht naar omgevingsgericht.

Van collectie naar connectie¹⁰

De (nationale) collectie lijkt op orde. Het gros van de (rijks)monumenten is gerestaureerd en heeft een passende functie en gebruiker. Daarmee lijken de erfgoedkwaliteiten voor de toekomst zeker gesteld. Maar is kwaliteitsbehoud het enige kader voor de toekomst? Wij denken dat in het licht van de geschetste transities een volgende stap moet worden gezet: maak connectie met de *maatschappelijke* opgaven. Zo kan het adagium 'behoud door ontwikkeling' nadrukkelijker gestalte krijgen. Naar ons oordeel maakt de erfgoedsector in het algemeen nog onvoldoende verbinding met de grote maatschappelijke kwesties van dit moment. Inspelen op de fysieke, sociaaleconomische en governancetransities sluit kwaliteitsbehoud geenszins uit. Voorbeelden hiervan zijn de herontwikkeling van de Westergasfabriek in Amsterdam en de vernieuwing van de Afsluitdijk, waarvan de betekenis als monumentaal geheel vanaf het begin is erkend en als belangrijk onderdeel van de plannen werd beschouwd. Het Rijk zou sowieso bij afstoting en ontwikkeling van het eigen vastgoed, al dan niet met een monumentenstatus, het goede voorbeeld moeten geven en de verbinding zoeken.¹¹ Dit vergt goed opdrachtgeverschap. Nu worden veel objecten door het Rijk nog verkocht aan de hoogste bidder en worden maatschappelijke baten niet meegenomen in de afweging.¹²

Erfgoed heeft baat bij een meer offensieve benadering, waarbij de instandhouding van monumenten in een ander licht wordt gezien: niet als eindpunt, maar als begeleider van de transformatieprocessen die zich in Nederland afspelen. Erfgoed zou een van de dragers moeten worden van onze ontwikkeling als samenleving. Als cultureel erfgoed vanaf het begin van een ontwikkeling wordt meegenomen, kan het een rol spelen bij de aanpak van maatschappelijke opgaven. Dit gebeurt nog te weinig, hoewel de maatschappelijke betrokkenheid bij cultureel erfgoed groot is; 25% van de Nederlanders doet 'iets' met erfgoed¹³ en tienduizenden vrijwilligers zijn actief op dit terrein. Dit wordt ook erkend in het Regeerakkoord 2017-2021. De erfgoedsector is echter nog onvoldoende in staat gebleken dit brede draagvlak te gebruiken om op een vanzelfsprekende, positieve en inspirerende manier erfgoed vooraan in de planprocedures en gebiedsontwikkelingen te positioneren. Ook dit vergt goed opdrachtgeverschap van de betrokken overheden.

Een andere relevante kwestie in dit verband is de vraag wat de veranderende en diverse bevolkingssamenstelling in Nederland betekent voor erfgoed. Immers, zoals heel Nederland vergrijst, zo vergrijst ook het ledenbestand van de vele betrokken vrijwilligersorganisaties, zoals de heemkundekringen en historische genootschappen. Bovendien zijn er steeds meer Nederlanders die een migratieachtergrond hebben. Verandert daarmee de belangstelling voor erfgoed? Komt er interesse in een ander type erfgoed (bijvoorbeeld een verschuiving van materieel naar immaterieel erfgoed)? Welk erfgoed wordt gewaardeerd door jongeren of door Nederlanders met een migratieachtergrond?¹⁴ Het is belangrijk dat de bij erfgoed betrokken partijen deze dynamiek erkennen en erop inspelen. Nieuwe en andere percepties op erfgoed bieden immers kansen. Erfgoed kan een verbinding leggen in de samenleving door duiding en betekenis te geven aan de leefomgeving. Verhalen over erfgoed geven jongeren en nieuwkomers de gelegenheid tot identificatie met hun directe leefomgeving. Juist door het vertellen van dit soort verhalen kunnen

¹⁰ Deze kop is geleend van een hoofdstuktitel uit *Kiezen voor karakter; Visie erfgoed en ruimte* (2011).

¹¹ Het gaat hier om alle vastgoedbeherende diensten van het Rijk.

¹² Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2014). *Vrijkomend rijksvastgoed, over maatschappelijke doelen en geld*. Den Haag. Zie ook het pleidooi van architect André van Stigt, initiator van de herontwikkeling van De Hallen in Amsterdam. Geraadpleegd op 27 november 2017 via www.goudenpiramide.nl/actueel/interviews/interview-03

¹³ Broek, A. van den & Houwelingen, P. van (2015). *Gisteren vandaag: erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening. Het culturele draagvlak*. nr. 15. Den Haag: SCP.

¹⁴ Sanderman, M. (2017). 'Zoektocht naar de nieuwe Nederlander in het erfgoed'. *Nieuwsbrief VOER*. Essay als afsluiting van de leergang Erfgoed Filosofie 2016. 27 maart 2017.

uiteenlopende percepties worden verbonden. Verhalen over erfgoed kunnen daarmee niet alleen een brug slaan tussen verleden en toekomst, maar ook tussen verschillende bevolkingsgroepen.

Het is overigens belangrijk om te noteren dat erfgoed niet in alle gevallen een verbindende werking heeft. Het kan ook voor verdeeldheid zorgen tussen groepen in de samenleving. Denk aan de discussies over de monumenten die gelieerd zijn aan het slavernijverleden van Nederland. Of aan de weigering van de gemeente Ede om de 'muur van Mussert' te beschermen vanwege een gebrek aan draagvlak bij een deel van de bevolking voor behoud van een herinnering aan het NSB-verleden. Daarom kan alleen een meerstemmig verhaal over erfgoed een breed maatschappelijk draagvlak creëren. Erfgoed is in dit opzicht geen gestolde realiteit; monumenten en gebieden, alsook de bijbehorende verhalen, zijn voortdurend aan verandering onderhevig. De selectie- en waarderingsystematiek voor erfgoed zou – meer dan nu het geval is – rekening moeten houden met deze dynamiek.

De immateriële waarden van gebouwd erfgoed en gebieden worden op dit ogenblik nog maar matig betrokken bij processen van selectie, aanwijzing en (her)ontwikkeling. Wat ontbreekt is een zekere gevoeligheid voor de emotionele, associatieve en affectieve kant van cultureel erfgoed: de manier waarop individuen en groepen zich verbinden (of verbonden voelen) met gebouwen en plekken. Om te verbinden, moeten verhalen van het erfgoed aansluiten op de doelgroep en zo mogelijk uit de doelgroep zelf komen. Er zijn goede en aansprekende voorbeelden waarin dit gebeurt, zoals het Verhalenhuis Belvédère in Rotterdam (een ontmoetingsplaats voor mensen en een verzamelplek voor bijzondere (levens)verhalen) of de Brugwachtershuisjes in 's-Hertogenbosch (zie kader).

Brugwachtershuisjes's-Hertogenbosch tijdelijk veranderd in kunstwerken

De Zuid-Willemsvaart die door de binnenstad van 's-Hertogenbosch loopt, stamt uit 1937. Langs de vaarroute staan drie brugwachtershuisjes. Deze huisjes hebben hun oorspronkelijke functie verloren met de komst van het Máximakanaal. Ze maken deel uit van een herontwikkelingsplan van de Zuid-Willemsvaarttraverse. In afwachting hiervan zijn kunstenaars uitgenodigd de betekenis van de huisjes te onderzoeken en zo een impuls te geven aan de herontwikkeling. Kunst moet de band tussen de huisjes en de bevolking versterken en daarmee ook het bestaansrecht ervan legitimeren.¹⁵

Het inzetten van verhalen vraagt om een omslag in het denken: van collectievorming, waardestelling en instandhouding naar een contextgerichte en meer dynamische kijk op erfgoed. Om een connectie te maken moet de huidige defensieve, statische benadering van de erfgoedsector worden ingeruild voor een meer offensieve, flexibele en integrale aanpak.¹⁶

Met het huidige rijksbeleid is deze richting al ingezet. Provincies en gemeenten hebben de beleidsmatige ruimte om met de nieuwe, meer offensieve aanpak aan de slag te gaan. Een stelselherziening is daarom volgens ons niet nodig. Wij denken dat een groot deel van de oplossing in houding en gedrag van de erfgoedsector zelf moet worden gezocht, niet zozeer in nieuw beleid. Dit stelt (nieuwe) eisen aan de expertise en opleiding van erfgoedprofessionals.¹⁷

¹⁵ Zie www.brugwachtershuisjes.nl.

¹⁶ Deze aanpak wordt ook bepleit door de Federatie Instandhouding Monumenten. Zie: Federatie Instandhouding Monumenten (2017). *Erfgoed in transitie: visiedocument van de Federatie Instandhouding Monumenten*. Amsterdam.

¹⁷ Zie het pamflet van Joks Janssen en Platform VOER met tien suggesties voor de nieuwe rol van de erfgoedprofessional. Geraadpleegd op 27 november 2017 via www.platformvoer.nl/pamflet-nieuwe-rol-erfgoedprofessional. Zie ook Knoop, R. & Schwarz, M. (red.) (2017). *Straatwaarden: in het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken*. Amsterdam: Reinwardt Academie.

Van gebouw naar gebruik

Ook voor de tweede ontwikkeling in het erfgoedbeleid die wij voorstaan, geldt dat deze al enige tijd gaande is. Mede door de recente financiële en vastgoedcrisis is de aandacht de afgelopen jaren verlegd van 'nieuwbouw in de wei' naar inbreiding, herontwikkeling en herbestemming in bestaand stedelijk gebied. Herbestemming lijkt het nieuwe bouwen te zijn geworden. Deze ontwikkeling heeft een flinke steun in de rug gekregen door talloze voorbeelden van succesvolle tijdelijke bestemmingen.¹⁸ In plaats van sloop en nieuwbouw zijn leegstaande objecten tijdens de crisis gebruikt voor tijdelijke horeca, startende ondernemingen en kleine ambachtelijke bedrijven. Nieuwe culturele hotspots zijn op deze manier opgekomen. Geïsoleerde en ontoegankelijke fabrieksterreinen zijn ontwikkeld tot open broedplaatsen die ook een nieuwe identiteit geven aan omliggende woonwijken. De oude Honigfabriek in Nijmegen en de voormalige stationswerkplaats van de NS in Tilburg (zie kader) zijn hiervan sprekende voorbeelden. Tijdelijkheid gaat regelmatig over in nieuwe onverwachte vormen van permanent gebruik. Het is belangrijk deze herbestemmingspraktijk vast te houden in tijden van economische groei en oplopende woningtekorten.

Herontwikkeling NS-stationswerkplaats in Tilburg

De vrijgekomen NS-werkplaats in de spoorzone van Tilburg bood een unieke kans om met de herontwikkeling van het vastgoed en het gebied eromheen de stad een nieuwe impuls te geven. Er is daarbij niet alleen gekeken naar het behoud van cultuurhistorisch erfgoed. De ontwikkelingen in de spoorzone hebben ook waarde op het gebied van ruimtelijke inrichting, economie en mobiliteit. Zo is in de NS-werkplaats een mediacluster gerealiseerd, maar daarnaast ook vestigingen van provinciale uitvoeringsorganisaties als BKCC, Kunstbalie en Brabant C. De gemeente maakt hierbij actief werk van tijdelijk gebruik. Er zijn goedkope kantoorwerkplekken, creatieve bedrijvigheid, dans- en sportfaciliteiten gecreëerd. Tijdelijk gebruik gaat hier bewust vooraf aan permanente functies als wonen en werken.¹⁹ Tijdelijk gebruik geeft tijd om te zoeken naar een vaste gebruiker en helpt ook in de zoektocht wie deze vaste gebruiker zou kunnen zijn.

De beweging die wij hier schetsen is die van een focus op het gebouw naar een focus op de gebruiker. Er moet een breed gedragen bewustzijn komen dat de groeiende leegstand van vastgoed niet zozeer vraagt om instrumenten die aantasting van monumentale waarden voorkomen, maar om instrumenten die slim (her)gebruik stimuleren. Leegstand is bovendien niet alleen een gevolg van de financiële crisis, maar van demografische en economische verschuivingen zoals die in krimpgebieden al zichtbaar zijn. Gebruikswaarde wordt daarmee een voorwaarde voor behoud. Tijdelijk gebruik in afwachting van een permanente bestemming hoort hierbij en kan, zoals de voorbeelden aangeven, een passende oplossing zijn. Publieke en private partijen moeten hierin samen optrekken.

Voor de erfgoedzorg betekent dit een omslag van 'selecteren en aanwijzen' naar 'makelen en schakelen'. Met andere woorden: bij gebiedsontwikkelingen moet worden gezocht naar programmatische kansen waarop kan worden ingespeeld. Bemiddelen tussen en bijeenbrengen van belanghebbenden is wellicht belangrijker dan het doen van financiële toezeggingen. Het gebruik en de gebruiker komen steeds meer centraal te staan in plaats van alleen de cultuurhistorische kwaliteit van het gebouw. Voor een goede omgang met gebied of gebouw moet worden meegedacht met de wensen van de gebruiker, moet worden gekeken met de ogen van een architect en moet worden gerekend vanuit het perspectief van een ontwikkelaar. Dit vergt een open houding en een goede samenwerking tussen de betrokken partijen en een flexibele opstelling van de erfgoedprofessional. In dit licht zou bovendien het financiële instrumentarium meer dan nu het geval is, gericht moeten worden op het mobiliseren van middelen uit markt en samenleving.

¹⁸ Sinds kort kan tijdelijk gebruik, juridisch gezien, voor tien in plaats van vijf jaar worden geregeld.

¹⁹ Platform31 (2015). 'Koester wat je hebt!' *Impressieverslag Stadslab Tilburg 31 maart 2015*. Geraadpleegd op 27 november 2017 via www.platform31.nl/wat-we-doen/programmas/ruimte-en-economie/agenda-stad/stadslabs

Het vinden van een geschikte gebruiker zal overigens niet voor al het erfgoed haalbaar zijn. In krimpgebieden zal het bijvoorbeeld steeds moeilijker worden om gebruikers te vinden voor al het vrijkomend onroerend erfgoed. Het instrumentarium speelt daarnaast nog nauwelijks in op de toenemende verschillen tussen regio's. In een enkel geval kan overwogen worden om over te gaan tot 'behoud door onthouding'. Vervallen panden kunnen een nieuwe bestemming krijgen, bijvoorbeeld als 'ecoruïne'.²⁰ Dit geeft in krimpregio's wellicht nieuwe mogelijkheden voor natuur, toerisme en recreatie.

Van objectgericht naar omgevingsgericht

Een derde kansrijke ontwikkeling waarvoor wij aandacht vragen is die van een focus op het gebouw naar een focus op het gebied. Door de vele transitie in de fysieke leefomgeving gaan veel gebieden in Nederland op de schop. Het beleid rond deze operaties en de bijbehorende financiën zijn vooral afgestemd op individuele gebouwen en eigenaren. Het is echter te verwachten dat de transitie vooral de *gebieden* in kwestie zullen beïnvloeden. In het rijksbeleid is de zorg voor de kwaliteit van landschappen een verwaarloosd onderwerp.²¹ De wettelijke bescherming van cultuurlandschappen behoeft aandacht. De bescherming van gebouwd erfgoed is wel geregeld, maar wordt nog onvoldoende in een landschappelijke en stedenbouwkundige context geplaatst.

Om de omslag te maken, verdienen beide schaalniveaus - gebouw en gebied - aandacht. Een monument staat immers niet onder een stolp, het staat bloot aan invloeden vanuit de omgeving en haalt een deel van zijn waarde uit zijn plaatsing in de stedelijke en landschappelijke context. Omgekeerd geeft een monument betekenis aan zijn omgeving. Juist de wederzijdse afhankelijkheid van gebouw en gebied is belangrijk om te onderkennen. Landschappen kunnen een verbindende rol spelen bij het accommoderen van transitie die zich op een hoger schaalniveau voordoen, en de wereld van erfgoed die zich lokaal/regionaal manifesteert.

De geschiedenis van individuele erfgoedobjecten binnen een gebied vertelt vaak veel over dat gebied, en vice versa. Het kan van belang zijn om bij transitieopgaven aan te sluiten bij deze verhalen. Een analyse van het (gebruiks)verleden van een gebied helpt vaak om het verhaal van de toekomst te funderen en richting te geven. Het kan ook draagvlak genereren voor een nieuwe fase in de ontwikkeling. Er ligt nog een uitdaging in het verbinden van verhalen met nieuwe maatschappelijke opgaven en transitie. In verschillende provincies zijn goede voorbeelden te vinden van manieren waar deze verbinding al wordt gemaakt.²² Ook de ontwerpstudie van Sijmons et al. naar het vormgeven van duurzame energieopwekking in de Stelling van Amsterdam en de Hollandse Waterlinie is hiervan een voorbeeld.²³

Gebiedsontwikkelingen worden in Nederland vrijwel nooit meer in gang gezet vanuit een blanco situatie. Er wordt steeds vaker gebruikgemaakt van gebiedsanalyses en van de onderzoekende en verbindende kracht van ontwerpers. De aankomende Omgevingswet faciliteert deze benadering. Indachtig de filosofie van die wet moet erfgoed niet als toets aan het eind, maar als kwaliteit en

²⁰ Zie <https://www.primafocus.nl/geografie/ecoruine-oost-groningen/>

²¹ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

²² Zoals in Zuid-Holland met de erfgoedlijnes (Provincie Zuid-Holland (2016). *Beleidsvisie Cultureel erfgoed en Basisvoorzieningen Cultuur 2017-2020*. Den Haag) en in Noord-Brabant waar verschillende erfgoedtypologieën (industriële, militair, religieus et cetera) worden gebruikt in verbindende verhalen (Provincie Noord-Brabant (2015). *De (verbeeldings)kracht van erfgoed: beleidskader erfgoed 2016-2020*. 's-Hertogenbosch.)

²³ H+N+S Landschapsarchitecten, Volharding Breda & Ro&Ad Architecten (2017). *Energielinie: erfgoed in transitie*. Amersfoort; Sijmons, D., Hugtenburg, J., Hoorn, A. van & Feddes, F. (2014). *Landschap en energie: ontwerpen voor transitie*. Rotterdam: NAI010.

inspiratiebron aan het begin van het gebiedsproces worden ingebracht. Deze positie moet door alle betrokkenen actief worden gestimuleerd.

Kennis van erfgoed en zijn verhalen is hiervoor van groot belang. Door gebruik te maken van moderne technologieën zijn die verhalen beter zichtbaar te maken. De gelaagdheid van de geschiedenis, het terughalen van verdwenen artefacten en het maken van onverwachte verbindingen: de techniek brengt het in beeld. In het kader van het Digitaal Stelsel Omgevingswet (DSO) zien wij kansen om met informatie- en kennisuitwisseling erfgoedwaarden bij de start van gebiedsontwikkeling onder de aandacht te brengen.

De prominente positie van erfgoed in ruimtelijke ontwikkelingen moet door de sector (overheden en veld) nadrukkelijk worden opgeëist. De benodigde kennis, kunde en capaciteit overstijgen bovendien doorgaans het lokale niveau. In veel gemeenten ontbreekt de kennis en deskundigheid om vanuit de erfgoedsector een actieve inbreng te leveren in ruimtelijke ontwikkelingen en planprocessen. Hierover moet het Rijk afspraken maken met koepelorganisaties zoals het Interprovinciaal Overleg (IPO), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Unie van Waterschappen (UvW). Het Rijk kan de regio's beter in positie brengen, onder meer door verbindende kennis te organiseren, onderzoeks- en ontwerpcapaciteit ter beschikking te stellen.

Kennis van erfgoed en zijn verhalen: Gelders Arcadië

De Veluwezoom telt een groot aantal uitgestrekte landgoederen, buitenplaatsen en kastelen zoals Landgoed Middachten, Kasteel Rosendaal, Huis Zypendaal, Kasteel Doorwerth en Villa Sanoer. Zich bewust van de eenheid en samenhang van deze historische landgoederenzone (ook wel aangeduid als 'Gelders Arcadië') werken de gemeenten Arnhem, Renkum, Rheden, Rozendaal en Wageningen sinds 2008 samen om het gebied te ontwikkelen. Deze samenwerking heeft onder meer geresulteerd in een regionale visie, die kan dienen als onderlegger voor projecten die gemeenten met eigenaren willen oppakken in de zone. Daarnaast worden vanuit de samenwerking projecten opgezet zoals 'Geschiedenis in verhalen'. In dit project zijn 170 mensen geïnterviewd over het gebied en de verhalen die zij erbij hebben. Dit heeft geresulteerd in toeristische boekjes, een archief met beeldmateriaal en een app vol filmpjes, foto's en verhalen.²⁴

Conclusie: van stenen naar stories

De gemene deler van de drie hierboven beschreven ontwikkelingen is het belang van een bredere kijk op erfgoed. Verhalen helpen daarbij. Verhalen verbinden, inspireren, en geven richting aan de volgende ontwikkelingsfase van gebouwen en gebieden. Het grootste deel van het gebouwde erfgoed staat er goed bij; het is nu de tijd om de focus te verleggen naar het vertellen van die verbindende verhalen: van stenen naar stories.

Wij constateren op basis van de expertmeetings dat ten aanzien van transities niet zozeer het beleid en de wettelijke regels rond het cultureel erfgoed aanpassing behoeven, maar dat er veeleer stappen nodig zijn om een cultuurverandering binnen de erfgoedsector tot stand te brengen.

Erfgoed drager van kwaliteit en inspiratiebron bij gebiedsontwikkeling

Erfgoed kan bij gebiedsontwikkelingen een belangrijke bijdrage leveren als kwaliteitsdrager en inspiratiebron. Wij bepleiten daarom een ontwikkelingsgerichte omgang met erfgoed, waarbij erfgoed vooral als inspiratie aan het begin van een gebiedsontwikkeling wordt ingezet en niet als toets aan het einde ervan. Een slogan die in het verleden is gebruikt bij de opkomst van ontwikkelingsplanologie is ook hier van kracht: 'van hindermacht naar ontwikkelkracht'. Het omgevingsbeleid dient hiervoor wel ontvankelijk te zijn. Goed opdrachtgeverschap is nodig om de erfgoedsector in positie te brengen. De verhalen die erfgoed met zich meedraagt, vormen hier de sleutel. Erfgoed is in potentie drager van de verhalen van een gebied en kan zodoende bijdragen

²⁴ Zie www.geldersarcadie.nl

aan de duiding van het DNA van een plek, gebied of regio; om zo het inzicht te vergroten, te dienen als inspiratiebron of als oplossing. Dergelijke verhalen kunnen ook met ontwerpend onderzoek zichtbaar worden gemaakt en zo richtinggevend zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. Bovendien kunnen ze een verbinding maken met de maatschappelijke opgaven. Wij zien hier een belangrijke rol weggelegd voor ontwerpende disciplines. Wij pleiten daarom voor een breder verhaal vanuit meerdere perspectieven en over meerdere periodes, ook omdat hiermee de eeuwenlange dynamiek in ontwikkeling beter zichtbaar wordt. De aanpassing op de nieuwe transities in de fysieke leefomgeving zijn ingrijpend en onvermijdelijk, maar in zekere zin ook een constante in het licht van de geschiedenis.

Het opstellen van omgevingsvisies biedt in dit opzicht kansen: het vormt een gelegenheid om vroegtijdig op basis van gebiedsanalyses en ontwerp een discussie over erfgoedwaarden te entameren. Erfgoed is andersom ook een middel om burgers te betrekken bij participatietrajecten rond omgevingsvisies. Ten eerste omdat de betrokkenheid bij erfgoed over het algemeen groot is. Ten tweede omdat de verhalen kennis en inspiratie geven om een gesprek over de toekomst van de omgeving te voeren.

Transities: rekening houden met onzekerheden en verschillen

De transities die wij in dit briefadvies hebben geïdentificeerd als ontwikkelingen die mogelijk impact hebben op het onroerend cultureel erfgoed in Nederland, zijn omgeven met onzekerheden en gaan gepaard met permanente veranderingsprocessen. Het is vrij zeker dat de transities zich zullen voordoen, maar de wijze waarop en de mate waarin is onzeker. Dit vraagt om een adaptieve aanpak. Het vereist van overheden een visie en sturingsmechanismen die 'situationeel' en wendbaar zijn. Des te meer omdat de connectie tussen erfgoed en de transitie-uitdagingen vraagt om een complexe samenwerking tussen uiteenlopende stakeholders die nogal verschillende opvattingen hebben over beleid en sturing. Vanzelfsprekende partners hebben een kleinere rol gekregen (zoals woningcorporaties) en nieuwe partners (zoals waterschappen) dienen zich aan. Enig geduld moet ingecalculereerd worden om vertrouwen op te bouwen. Er is vaak nog onvoldoende (h)erkenning van de nieuwe transitie-uitdagingen bij erfgoedpartijen. Spreek de positieve krachten in de samenleving die zich rondom erfgoed organiseren daarop aan en ondersteun en vertrouw die. Gebiedsontwikkeling is een multi-actorproces dat een beroep doet op houding en vaardigheden van alle betrokkenen.

Tegelijkertijd zullen de transities waarschijnlijk in elke regio een ander gezicht vertonen en dus regionale verschillen met zich meebrengen. Wij pleiten voor erkenning van deze diversiteit.²⁵ Dit betekent dat in plaats van generiek beleid nieuwe, gebiedsgerichte strategieën moeten worden ontwikkeld met bijbehorend (financieel) instrumentarium. Hierin kan onroerend erfgoed een kapstok zijn om het verhaal van het gebied te vertellen. Dit zal niet altijd leiden tot behoud ervan, zo is de verwachting. Selectiviteit moet daarom bij ontwikkelingen bespreekbaar worden.

Aanbevelingen

Wij zijn tot de conclusie gekomen dat als de diverse transities zich voordoen in de fysieke leefomgeving ze vooral impact zullen hebben op gebiedsniveau. Op het niveau van gebouwd erfgoed zal de impact minder pregnant zijn. Het begeleiden en accommoderen van de transitieopgaven op gebiedsniveau (waarbij het zowel om stedelijke gebieden als om landelijke gebieden gaat) zien wij vooral als een onderdeel van het omgevingsbeleid. Het erfgoedbeleid hoeft daarvoor niet grondig te worden herzien. Wel is een verdere (door)ontwikkeling van dit beleid nodig. Erfgoed behoeft in het omgevingsbeleid ook geen uitzonderingspositie; het is een

²⁵ Zie in dit verband ook: Interprovinciaal Overleg (2017). *Aanbevelingen en inzet provincies voor een toekomstbestendig erfgoed beleid: Erfgoed telt*. Den Haag.

volwaardig belang in een bredere afweging. In de toekomst zijn dit de kaders van de Omgevingswet. Hiermee willen wij niet suggereren dat er niets hoeft te gebeuren. De transities zullen een grote impact hebben op de inrichting en het aanzien van de Nederlandse steden en landschappen en het is van belang om hier goed op in te spelen. Hiertoe doen wij de volgende hoofdaanbeveling:

In het licht van deze adviesaanvraag heeft het erfgoedbeleid van het Rijk op hoofdlijnen geen aanpassing. Zorg wel voor doorontwikkeling van het erfgoedbeleid langs de drie reeds ingezette lijnen: van collectie naar connectie, van gebouw naar gebruiker en van object naar gebied. Geef daarbij aandacht aan cultuurverandering in de sector. Omarm daarnaast de sturingsfilosofie van de Omgevingswet.

Aanvullend hierop doen wij u de volgende aanbevelingen bij de drie ontwikkellijnen.

Van collectie naar connectie

1. Stimuleer de erfgoedsector om mee te gaan in de transities. Geef daartoe bij visietrajecten (lokaal, regionaal en nationaal) en gebiedsontwikkelingen steeds expliciet aan wat de bijdrage van cultureel erfgoed kan zijn bij het bespoedigen van de gewenste transities.
2. Wees als Rijk goed opdrachtgever bijvoorbeeld door eigen rijksmonumentaal erfgoed bij gebruik en verkoop ook daadwerkelijk in te zetten ten behoeve van de transitieopgaven.
3. Koppel de toekenning van subsidies voor instandhouding van onroerend erfgoed aan de bijdrage ervan aan transitieopgaven.
4. Zoek naar draagvlak voor erfgoed bij en een actieve inbreng van 'nieuwe' groepen zoals jongeren en Nederlanders met een migratieachtergrond. Gebruik daarbij verhalen die voortkomen uit de diverse doelgroepen om de verbinding te leggen.

Van gebouw naar gebruik

5. Stimuleer de erfgoedsector om meer te denken vanuit het perspectief van de – toekomstige – gebruiker en de directe omgeving.
6. Stimuleer het tijdelijk gebruik van erfgoed met een flexibele omgang met regelgeving en zo nodig financiële middelen.²⁶ Dit voorkomt waardeverlies.
7. Richt financiële instrumenten zo in dat de middelen terechtkomen bij de monumenten die het geld het hardst nodig hebben en sluit daarbij ook aan op de verschillen tussen regio's.²⁷
8. Onderzoek de mogelijkheid om in krimpgebieden waar onroerend erfgoed vrijkomt zonder dat er een nieuwe bestemming voor kan worden gevonden, in bepaalde gevallen over te gaan tot 'behoud door onthouding' en sta gecontroleerd verval toe.
9. Zoek naar een vehikel om financiële middelen uit de markt en samenleving te mobiliseren. Te denken valt aan private fondsvorming met fiscale aftrek.²⁸

Van objectgericht naar omgevingsgericht

10. Stimuleer dat de omgevingsvisies van Rijk, provincies en gemeenten, die worden opgesteld in het kader van de nieuwe Omgevingswet, worden gebruikt om de transitieopgaven te accommoderen en begeleiden.

²⁶ De Omgevingswet vergroot de bestuurlijke afwegingsruimte.

²⁷ Zo is in stedelijke regio's voor vrijkomend erfgoed makkelijker een nieuwe gebruiker te vinden dan in krimpgebieden.

²⁸ Een rapport van Crimson Architectural Historians bespreekt de optie van een maatschappelijk monumentenfonds waarmee kan worden ingespeeld op zelforganisatie en burgerinitiatief. Een dergelijk fonds wordt gevoed met privaat geld en beperkt de administratielast van de overheid (in vergelijking met een subsidieregeling). Pronkhorst, A., Rots, S. Dorman, E. & J. Kools (2017). *Monumenten als aanjager voor maatschappelijke gebiedsontwikkeling*. Onderzoek van Crimson Architectural Historians in samenwerking met Fakton. Rotterdam.

11. Stimuleer dat deze omgevingsvisies ook worden gebruikt om invulling te geven aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de cultuurhistorische kwaliteit van het landschap, dat zich niet aan bestuurlijke grenzen houdt.
12. Zorg voor een goede kennishuishouding onder de Omgevingswet, zodat de benodigde informatie over erfgoed vroegtijdig beschikbaar is voor gebiedsprocessen in de regio.
13. Maak met koepelorganisaties zoals IPO, VNG en UvW afspraken over de benodigde inzet van kennis, kunde en capaciteit (in fte's en tijd), zodat erfgoed vroegtijdig kan participeren in gebiedsontwikkeling en omgevingsvisietrajecten.
14. Stimuleer een ontwerpende benadering bij gebiedsontwikkeling en het opstellen van omgevingsvisies.²⁹
15. Geef bij subsidies als voorwaarde mee dat gebouwd erfgoed wordt gezien in relatie tot de verdere ontwikkeling van een gebied.
16. Besteed in de praktijk en bij opleidingen aandacht aan de verbindende competenties van erfgoedprofessionals ten behoeve van het verbinden van erfgoed met de transities in de fysieke leefomgeving.

Tot slot zijn wij ons ervan bewust dat deze aanbevelingen verder reiken dan uw portefeuille. De erfgoedsector zal ook zelf met deze aanbevelingen aan slag moeten. Vanwege de wederkerigheid in de relatie erfgoed- en omgevingsbeleid bevelen wij u aan in overleg te treden met uw ambtsgenoot van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties. Vanwege de vele transities is ook afstemming met uw collega's van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en Economische Zaken en Klimaat wenselijk.

Hoogachtend,

Raad voor Cultuur,

drs. M.A. van Hees
Voorzitter

dr. J.A. Bartelse
directeur

Raad voor de leefomgeving en infrastructuur,

ir. J.J. de Graeff
voorzitter

dr. R. Hillebrand
algemeen secretaris

²⁹ Hier kunnen bijvoorbeeld het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp voor worden ingezet.

Bijlage 1: Overzicht transities en ontwikkelingen leefomgeving

Wij hebben een inventarisatie gemaakt van mogelijke transities en ontwikkelingen in de leefomgeving die van invloed kunnen zijn op onroerend cultureel erfgoed. De transities zijn verdeeld in drie soorten: transities in de fysieke omgeving, sociaaleconomische transities en transities in governance.

1. Transities fysieke leefomgeving

1.1 *Energietransitie*

Om de doelen uit het klimaatakkoord van Parijs uit 2015 te halen is een energietransitie nodig om het gebruik van fossiele brandstoffen te verminderen. Er zullen andere duurzame energiebronnen moeten worden ingezet en er zal zuiniger met energie moeten worden omgegaan.³⁰ Deze transitie is al deels in gang gezet en langzamerhand wordt het belang ervan steeds duidelijker voor de samenleving. In de ruimtelijke omgeving leidt deze transitie onder andere tot de verduurzaming van de gebouwen voor energiebesparing, het gebruik van het landschap voor energieopwekking, een herontwerp van het energienetwerk en het verschuiven van de energieproductie van nationaal naar lokaal niveau.

1.2 *Klimaatadaptatie*

Hoewel de precieze aard en het tempo van klimaatverandering nog onzeker zijn, zal deze hoogstwaarschijnlijk grote gevolgen hebben voor de fysieke omgeving. Enkele voorbeelden zijn droogte, meer en intensievere piekbuien, grotere kans op warme zomers, piekafvoeren in het rivierengebied, versnelling van de bodemdaling en verhoging van de zeespiegel.³¹ Onze stedelijke omgeving zal moeten worden aangepast om deze veranderingen het hoofd te kunnen bieden. Dit geldt ook voor het rivierenlandschap; denk daarbij aan dijkverhoging en de aanleg van nevengeulen en retentiebekkens. Het doel van Deltaprogramma 2018 sluit hierop aan: "Nederland op heel veel plaatsen anders in te richten, om zo de toenemende schade door wateroverlast, hitte, droogte en overstromingen te verminderen."³²

1.3 *Bodemdaling*

Grote delen van Nederland worden gekenmerkt door een langzame daling van de bodem. Deze daling is deels natuurlijk, deels veroorzaakt door de mens.³³ Vroeger werd de daling gecompenseerd door de afzetting van klei en zand van de grote rivieren. Door de aanleg van dijken en waterkeringen treden de rivieren niet meer buiten hun oevers en vindt die afzetting niet meer plaats. Met name in veengebieden is bodemdaling een groot probleem. De natuurlijke bodemdaling wordt hier versneld door verlaging van de grondwaterstand; als gevolg daarvan vindt er veenoxidatie plaats en klinkt de grond in.³⁴ Bij veenoxidatie komt bovendien een grote hoeveelheid CO₂ vrij. Andere oorzaken voor versnelde bodemdaling zijn de winning van grondstoffen, zoals zout of gas, en de te zware belasting van zwakke klei- of veengrond. Een van

³⁰ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2015). *Rijk zonder CO₂: naar een duurzame energievoorziening in 2050*. Den Haag.

³¹ Ligtvoet, W., Bree, L. Van & Dorland, R. van (2013). *Aanpassen met beleid: bouwstenen voor een integrale visie op klimaatadaptatie*. PBL: Den Haag.

³² Ministerie van Infrastructuur en Milieu & het ministerie van Economische Zaken (2017). *Deltaprogramma 2018: doorwerken aan een duurzame en veilige delta*. Den Haag.

³³ Zie www.natuurinformatie.nl/ndb.mcp/natuurdatabase.nl/i000331.html

³⁴ Kwakernaak, C., Akker, J. van den, Veenendaal, E., Huissteden, K. van & Kroon, P. (2010). Mogelijkheden voor mitigatie en adaptatie: veenweiden en klimaat. *Bodem* 3. 6-8.

de moeilijkheden bij de aanpak van bodemdaling is het ontbreken van een duidelijke eigenaar van het probleem. Er is geen aanwijsbare 'verstoorder' die verantwoordelijk is voor de bodemdaling.

2. Sociaaleconomische transitie

2.1 Circulaire economie

Enerzijds vanuit de wens om te komen tot een duurzamere samenleving, en anderzijds vanuit economische en politieke overwegingen, groeit de vraag naar een meer circulaire economie.³⁵ De Rli definieert een circulaire economie als "een economisch en industrieel systeem dat de herbruikbaarheid van producten en grondstoffen en het Herstellend Vermogen van natuurlijke hulpbronnen als uitgangspunt neemt, waardevernietiging in het totale systeem minimaliseert en waardecreatie in iedere schakel van het systeem nastreeft."³⁶

2.2 Ruimtelijke differentiatie

De volgende transitie dragen bij aan de toenemende verschillen tussen regio's in Nederland. Ook overheidsbeleid, met name de verdeling van rijksinvesteringen, versterkt regionale verschillen. De nadruk ligt in het economische beleid van de laatste jaren op sterker maken van wat al sterk is, bijvoorbeeld met de regeling Pieken in de Delta. Zwakke regionale economieën worden niet meer extra gesteund.

Krimp in landelijk gebied

De bevolkingsgroei in Nederland is de laatste jaren afgezwakt. Het Planbureau voor de Leefomgeving verwacht dat in de komende vijftien jaar het aantal inwoners in één op de vier gemeenten met meer dan 2,5 procent zal afnemen.³⁷ Deze demografische krimp zal vooral plaatsvinden in de landelijke regio's. Vanwege gezinsverdunding leidt bevolkingskrimp tot op heden niet tot huishoudenskrimp en dus niet direct tot leegstand.

In de landelijke regio's vindt tegelijkertijd economische krimp plaats door een trek naar de stedelijke regio's van vooral jongeren, hoogopgeleiden en gezinnen met kinderen. Uit het noorden, oosten en zuiden trekken vooral jongeren naar de Randstad.³⁸ Samen met de landelijke vergrijzing zorgt dit voor een afname van de actieve beroepsbevolking in de landelijke regio's en daarmee voor aantasting van de economische draagkracht. Hierdoor komen de vitaliteit en bereikbaarheid van voorzieningen in de landelijke regio's onder druk te staan.

Groei in stedelijk gebied

Tegenover de krimp in landelijke gebieden staat een groei van stedelijke regio's. Deze laatste raken steeds meer in trek als werk-, woon- en verblijfsplek voor jong en oud.³⁹ Mensen worden aangetrokken door het historische karakter van de steden en willen graag vlak bij de voorzieningen wonen. De werkgelegenheid concentreert zich ook steeds meer in de stad. Steden groeien daardoor in omvang en worden economisch steeds belangrijker.⁴⁰ Het gevolg is een verdichting van de stad en een efficiënter gebruik van vierkante meters. De overheid stimuleert

³⁵ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2015). *Circulaire economie: van wens naar uitvoering*. Den Haag.

³⁶ Zie www.natuurinformatie.nl/ndb.mcp/natuurdatabase.nl/i000331.html

³⁷ Planbureau voor de Leefomgeving (2015). *De Nederlandse bevolking in beeld: verleden, heden toekomst*. 24 infographics op basis van de CBS/PBL-regionale bevolkings- en huishoudensprognose. Den Haag.

³⁸ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2014). *Werven en verbinden Krimp en erfgoed in Europa: met praktijkvoorbeelden uit Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland*. Amersfoort.

³⁹ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2015). *Circulaire economie: van wens naar uitvoering*. Den Haag.

⁴⁰ Centraal Planbureau & Planbureau voor de Leefomgeving (2015). *De economie van de stad*. Uitgevoerd op verzoek van de ministeries van Economische Zaken en van Infrastructuur en Milieu. Den Haag: CPB.

deze ontwikkeling met een inbreidingsbeleid, de Ladder voor duurzame verstedelijking, opgenomen in artikel 3.1.6 van het Besluit ruimtelijke ordening.

Hoger/lager opgeleid

De trek naar de stad creëert een ruimtelijke scheiding van hoog- en laagopgeleiden. Hoger opgeleiden trekken vaker naar de stad waardoor het opleidingsniveau in de landelijke gebieden achterblijft. Dit vergroot de economische kracht van de stad en verzwakt die van de regio. Daarnaast heeft de verdeling invloed op de burgerparticipatie. Hoger opgeleiden mengen zich in het algemeen meer in de discussies over de inrichting van de omgeving, voelen zich sneller gehoord en weten vaker hun belangen vertegenwoordigd.⁴¹

Verschillen binnen steden

Niet alleen de verschillen tussen steden en regio's nemen toe, ook die binnen steden zelf. De inwoners van steden zijn op allerlei manieren gesegmenteerd en gefragmenteerd: naar leeftijd, inkomenssituatie, gezinssituatie, mate van hulpbehoefte, werkzaamheid, herkomst of etniciteit. Op verschillende wijzen dreigen de scheidingslijnen in de stad dieper te worden.⁴²

2.3 Regionale identiteit

Steden en landelijke regio's zijn zich meer bewust van de onderlinge verschillen en willen zich daarmee ook onderscheiden.⁴³ Hierdoor ontstaat een toenemende behoefte aan regionale identiteit. Deze vraag hangt samen met de ontwikkeling om zaken meer lokaal op te pakken. Deze decentralisatie wordt enerzijds vastgelegd in wet- en regelgeving, zoals in de Omgevingswet, maar komt anderzijds ook vanuit de samenleving zelf. Burgers en lokale overheden willen steeds vaker problemen oplossen met maatwerk dat past bij de eigen lokale omgeving. Oplossingen worden op buurtniveau gezocht. Er is een toenemende vraag naar flexibiliteit en ruimte om dingen anders te doen, passend bij de lokale context.

Globalisering

Een van de oorzaken van de behoefte aan regionale identiteit is de globalisering. In de mondiale netwerksamenleving ontstaat een toenemend verschil tussen mensen die wel en mensen die niet mee kunnen met deze ontwikkelingen. Dit leidt tot een scheiding tussen de *anywheres* (kosmopolieten) en de *somewheres* (gewortelden). De laatste groep profiteert niet of nauwelijks van globalisering en ziet daardoor de voordelen niet. Deze groep is eerder geneigd zich af te keren van globalisering en sterker te hechten aan behoud van de regionale identiteit. Deze instelling wordt mede gevoed door de onzekerheid van (technologische) ontwikkelingen. Ook Europees beleid en EU-subsidies stimuleren regiovorming door zich niet op natiestaten, maar op regio's te richten (het 'Europa van de regio's').

2.4 Verandering bevolkingssamenstelling

Vergrijzing

De bevolking in Nederland vergrijst; er komen meer ouderen en ouderen worden ouder. Dit komt onder andere tot uitdrukking in het feit dat 100-plussers in Nederland de snelst groeiende leeftijdsgroep zijn.⁴⁴ Deze groter wordende groep ouderen blijft ook langer op de arbeidsmarkt actief, mede door het verhogen van de pensioenleeftijd, het afschaffen van VUT-regelingen en

⁴¹ Broek, A. van den, Steenbekkers, A., Houwelingen, P. van & Putters, K. (2016). *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel*. Den Haag: SCP.

⁴² Dijken, K. van, Engbersen, R., Oosterveld, W., Poel, M., Sterrenberg, L., Wassenberg, F. & Sprinkhuizen, A. (2017). *Vergaand veranderen, slim verschillen, duurzaam verbinden: stedelijke trends en opgaven voor 2018* e.v. Den Haag: Platform31.

⁴³ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2015) *Cultuur in beeld*. Den Haag.

⁴⁴ Centraal Bureau voor de Statistiek (2014). *Aantal 100-plussers verdubbeld sinds 2000*. Geraadpleegd op 1 november 2017 via: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/44/aantal-100-plussers-verdubbeld-sinds-2000

financiële aanmoedigingen.⁴⁵ Deze ontwikkeling zal zich naar verwachting de komende jaren voortzetten.

Diversifiëring

Globalisering en migratie hebben de Nederlandse bevolking al eeuwen verrijkt met een groot aantal culturen en nationaliteiten. Er zijn veel Nederlanders met een migratieachtergrond bijgekomen, waardoor de bevolkingssamenstelling is gediversifieerd.

2.5 Leegstand

Eerder in dit briefadvies hebben wij al gewezen op krimp als mogelijke veroorzaker van leegstand. Hieronder bespreken wij nog een drietal transitie die leegstand van (specifieke) gebouwen tot gevolg kunnen hebben.

Ontkerkelijking

De rol van religie en de kerk in de Nederlandse samenleving vermindert. De terugloop van het kerkbezoek, de daling van het aantal kerkleden en de daarmee samenhangende afname van de inkomsten, leiden tot de samenvoeging van parochies en fusies van kerkgenootschappen.⁴⁶

Agrarische schaalvergroting

Er verandert veel in de agrarische sector en deze veranderingen gaan gepaard met onzekerheden. In een groot deel van de landbouw is sprake van schaalvergroting en intensivering om internationaal concurrerend te blijven.⁴⁷ Dit zorgt voor een ander gebruik van het landelijk gebied en de agrarische bedrijfsgebouwen. Ook staat de agrarische sector voor een verduurzamingsopgave. De samenleving stelt steeds hogere eisen aan de sector, zoals het terugdringen van emissies en verhogen van de omgevingskwaliteit. Er is vanuit de maatschappij een groeiende behoefte aan biologische producten en het beleven van de natuur.⁴⁸ Hierdoor neemt de vraag naar extensivering van de landbouw toe, om zo ruimte te geven aan biologische landbouw en agrarisch natuurbeheer.

Van industriestad naar dienstestad

Vanaf de jaren zestig tot de jaren negentig van de vorige eeuw vond er in veel grote Nederlandse steden een transformatie plaats van een industriële naar een diensteneconomie. Deze transformatie heeft ruimtelijke gevolgen gehad voor de steden. De industrie verdween uit de stad, wat een aantal herbestemmingsopgaven van grote industriële terreinen opleverde.⁴⁹ De transitie is nog in gang en de verdwijning van de industrie uit Nederland zet nog door.

Schaalvergroting dienstverlening

Schaalvergroting vindt ook plaats in de dienstverleningssector. Functies die vroeger in de binnenstad waren gevestigd, zoals veel winkelbranches, een groot deel van de openbare voorzieningen en de kantoorwerkgelegenheid, verschuiven naar buiten de stad of worden vervangen door geautomatiseerde processen, e-commerce en ict-bereikbaarheid. Dit kan

⁴⁵ Gelderblom, A. & Koning, J. de. (2016). *De arbeidsmarktpositie van ouderen*. SEOR Erasmus School of Economics. Geraadpleegd op 28 november 2017 via <http://seor.nl/inzichten/de-arbeidsmarktpositie-van-ouderen>

⁴⁶ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2012). *Een toekomst voor kerken: handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik*. Amersfoort: RCE.

⁴⁷ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

⁴⁸ Gelderblom, A. & Koning, J. de (2016). *De arbeidsmarktpositie van ouderen*. SEOR Erasmus School of Economics. Geraadpleegd op 28 november 2017 via <http://seor.nl/inzichten/de-arbeidsmarktpositie-van-ouderen>.

⁴⁹ Hoog, M. de (2009). 'Meebewegen met de dynamiek'. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 90(1), 12-16.

leegstand in binnensteden tot gevolg kan hebben. Daarnaast resulteert het in een ander gebruik van de stad, waar gebouwen op moeten worden aangepast.⁵⁰

2.6 Toenemend toerisme

Wereldwijd groeit het toerisme en voor Nederland is de verwachting dat die groei significant groter zal zijn dan in de omliggende landen. In 2025 worden er jaarlijks 16 miljoen buitenlandse toeristen voorspeld.⁵¹ Een belangrijke factor in de toeristische aantrekkingskracht van Nederland is het erfgoed.

3. Transitie in governance en regelgeving

3.1 Van overheid naar burger

Het gezag van overheden neemt af, evenals hun kennis en middelen om zaken te regelen. Daartegenover worden burgers en andere partijen uit de samenleving steeds mondiger, creatiever en behendiger in het zoeken en vinden van ruimte om te handelen, verantwoordelijkheid te nemen en zich vraagstukken toe te eigenen.⁵² Begrippen als 'co-creatie' en 'social design' worden gemeengoed. Daarbovenop is de burger door digitale middelen ook steeds meer op de hoogte van alles wat er in Nederland gebeurt. Hierdoor verandert de relatie tussen overheid en burger. Er is een transitie gaande naar een samenleving die meer inspeelt op zelfredzaamheid, nieuwe vormen van collectiviteit zoals burgerinitiatieven en collectief particulier opdrachtgeverschap en waarin van overheden wordt gevraagd om vooral faciliterend op te treden. Overheden stoten ook in toenemende mate gebouwen en gronden af; deze komen vaak in beheer van grote fondsen.

3.2 Decentralisatie

Door decentralisaties wordt het takenpakket van gemeenten steeds groter, belangrijker en ingewikkelder. Groter en belangrijker omdat de gemeente in het ruimtelijke en sociale domein voor de burger de belangrijkste overheid aan het worden is. Ingewikkelder omdat opgaven uit de samenleving zodanig complex zijn geworden dat ze niet meer op te lossen zijn met een enkele regel, subsidiebeschikking of voorlichtingscampagne. In een aantal beleidsvelden is de decentralisatie nog gaande. Voor monumenten zijn de politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheden al volledig gedecentraliseerd.

3.3 Eigenaarschap

Van bezit naar gebruik

Gebruikers van de fysieke omgeving voelen zich steeds meer eigenaar van het gebruikte goed, ook wanneer ze dat wettelijk niet bezitten. Gebruikers krijgen als belanghebbende vaak inspraak bij beslissingen over het gebruikte goed. Het eigenaarschap verschuift daarmee langzaam van de bezitter naar de gebruiker. Deze trend hangt samen met de ontwikkeling van de 'belevings-economie': mensen hechten steeds meer waarde aan ervaringen dan aan materiele bezittingen. De volgende stap is wellicht de 'betekeniseconomie', waarin vooral de betekenis van ervaringen centraal staat.

Van instituties naar burgers

Het bezit van erfgoed ligt steeds minder vaak in handen van gevestigde, institutionele eigenaren maar juist bij burgers zelf. Sinds jaar en dag vormen woonhuizen de grootste categorie

⁵⁰ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Opgaven voor duurzame ontwikkeling*. Den Haag.

⁵¹ NBTC Holland Marketing (2017). *Toerisme in perspectief*. Geraadpleegd op 30 juni 2017 via www.nbtc.nl/nl/homepage/cijfersentrends/algemene-cijfers-toerisme/toerisme-in-perspectief-2017-1.htm

⁵² Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving: op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: PBL.

monumenten, maar tegenwoordig worden ook religieuze gebouwen en industriële panden vaak eigendom van particulieren.

3.4 Digitalisering Informatiesamenleving

De digitale informatietechnologie blijft zich in hoog tempo ontwikkelen, waardoor steeds meer data gemakkelijk beschikbaar zijn. Hierdoor is de samenleving beter geïnformeerd en op de hoogte. Het is voor overheden steeds belangrijker om goed gebruik te maken van digitale mogelijkheden, zodat zij een samenwerkingsverband kunnen aangaan met de maatschappij. Digitale informatietechnologie vormt inmiddels ook een belangrijke basis om te kunnen werken aan de fysieke leefomgeving. Onderdeel van de Omgevingswet is het bundelen van de informatie van alle disciplines in de fysieke omgeving op één digitaal platform.⁵³

Formele & informele kennisstromen

Door de betere ontsluiting van kennis voor de burger beginnen formele en informele kennisbronnen door elkaar te lopen. Het onderscheid tussen beide typen bronnen is steeds lastiger te maken en lijkt ook minder belangrijk te worden. Kennis van deskundigen begint daarmee zijn legitimiteit te verliezen. Experts moeten zich bewijzen in de praktijk en kunnen zich niet meer beroepen op hun autoriteit.

Technologie in de fysieke leefomgeving

Digitalisering zorgt ook voor de opkomst van technologie in de fysieke leefomgeving. Huishoudelijke apparaten, auto's en gebouwen zijn verbonden met internet en verzamelen datastromen met behulp van camera's, sensoren in het wegdek, slimme meters enzovoort. De fysieke wereld wordt langzamerhand één groot communicatiesysteem, waarin overlap ontstaat met de digitale wereld. Overheden staan voor de opgave om wet- en regelgeving in overeenstemming te houden met de technische ontwikkelingen en mee te gaan in de mogelijkheden.⁵⁴

⁵³ Tweede Kamer (2015). *Omgevingsrecht; Brief regering; Contouren uitvoeringsregelgeving Omgevingswet*. Vergaderjaar 2014-2015, 33 118, nr. 18.

⁵⁴ Steen, M. van der, Scherpenisse, J., Hajer, M., Gerwen, O. van & Kruitwagen, S. (2014). *Leren door doen: overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Den Haag: PBL en NSOB.

Bijlage 2: Totstandkoming advies

Raad voor Cultuur

De Raad voor Cultuur is het wettelijke adviesorgaan van de regering en het parlement op het gebied van kunst, cultuur en media. De raad adviseert, zowel gevraagd als ongevraagd, over beleidskwesties en subsidieaanvragen. Meestal brengt de raad advies uit op verzoek van de minister van OCW. Daarnaast geeft de raad ook zogenoemde 'uitvoeringsadviezen' over aanvragen tot aanwijzing als professionele organisatie voor monumentenbehoud, over immaterieel erfgoed (UNESCO) en over het Europees Erfgoedlabel.

De leden van de RvC

Drs. Marijke van Hees (voorzitter)
Drs. Brigitte Bloksma
Dr. Lennart Booijs
Özkan Gölpinar
Erwin van Lambaart
Dr. Cees Langeveld
Drs. Thomas Steffens
Prof.dr. Liesbet van Zoonen
Directeur
Dr. Jeroen Bartelse

Raad voor de leefomgeving en infrastructuur

De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) is het strategische adviescollege voor regering en parlement op het brede domein van duurzame ontwikkeling van de leefomgeving en infrastructuur. De raad is onafhankelijk en adviseert gevraagd en ongevraagd over langetermijnvraagstukken. Met een integrale benadering en advisering op strategisch niveau wil de raad bijdragen aan de verdieping en verbreding van het politiek en maatschappelijk debat en aan de kwaliteit van de besluitvorming.

De leden van de Rli

Ir. Jan Jaap de Graeff (voorzitter)
Ir. Marjolein Demmers MBA
Prof.dr. Pieter Hooimeijer
Prof.mr. Niels Koeman
Ir. Jeroen Kok
Ir. Annemieke Nijhof MBA
Drs. Ellen Peper
Drs. Krijn Poppe
Dr. Co Verdaas
Junior-raadsleden
Sybren Bosch Msc
Mart Lubben Msc
Ingrid Odegard Msc
Algemeen secretaris
Dr. Ron Hillebrand

Adviescommissie RvC & Rli

Dr. Co Verdaas, voorzitter adviescommissie RvC & Rli, raadslid Rli
Ir. Jaap 't Hart, commissievoorzitter RvC en directeur Koninklijke Haagse Woningbouwvereniging 1854
Prof.dr.ir. Joks Janssen, extern commissielid Rli en directeur BrabantKennis, hoogleraar ruimtelijke planning & erfgoed Wageningen University & Research
Prof.dr. Liesbet van Zoonen, raadslid RvC

Projectteam

Drs. Annet Pasveer, projectleider RvC
Dr. Tim Zwanikken, projectleider Rli
Ir. Milan Rikhof, projectmedewerker RvC
Katja de Vries BC, projectassistent Rli

Geraadpleegde deskundigen en instanties

Deelnemers expertmeeting over fysieke transitie op 25 september 2017

Drs. Erik van der Bilt, voormalig directeur, Drentsch Landschap
Drs. Hans-Lars Boetes, accountmanager Erfgoed en Ruimte, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Peter Breukink, directeur, Stichting Oude Groninger Kerken
Maarten Fritz, directeur, architectenbureau Fritz
Drs. Boudewijn Goudswaard, directeur, The Missing Link
Drs. Jasper Hugtenburg, projectleider en landschapsarchitect, H+N+S
Drs. John Jansen, senior beleidsadviseur, Waterschap Aa en Maas
Prof.dr.ir. Hans Mommaas, directeur, Planbureau voor de Leefomgeving
Ir. Martine Uytterlinde, Senior Manager Solar Energy, Energieonderzoek Centrum Nederland

Deelnemers expertmeeting over sociaaleconomische transitie op 27 september 2017

Arno Boon, directeur, BOEi
Mickey Bosschert, directeur, Reliplan Real Estate International
Ir. Antoinette Le Coultre, sectorhoofd Erfgoed en Ruimte, St. Cultureel Erfgoed Zeeland
Ir. Gerben van Dijk, voorzitter, Herbestemmingsteam
Simon van Dommelen MA, directeur, Stichting Leegstand Oplossers Amsterdam.
Drs. Radboud Engbersen, senior projectleider, Platform31
Joep de Roo, teamlid, Linkeroever

Deelnemers expertmeeting over transitie in governance en regelgeving op 5 oktober 2017

Drs. Annette van Dijk, senior-beleidsadviseur Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam
Ir. Teun van den Ende, voorzitter, platform VOER en projectcoördinator/secretaris H-team, College van Rijksadviseurs
Henk Hoogeveen MA, adviseur erfgoed, gemeente Rheden
Ir. Arno van den Hurk, programmamanager Grote Erfgoedcomplexen, provincie Noord-Babant
Drs. Hans Jacobs, medewerker strategie en ontwikkeling, Nationaal Restauratiefonds
Dr. Riemer Knoop, lector erfgoed, Reinwardt Academie
Drs. Karel Loeff, directeur, Heemschut
Mr. Onno Meerstadt MRE, directeur, Stadsherstel Amsterdam
Drs. Jeanine Perryck, hoofd afdeling kastelen en fondswervingen, Gelders Landschap & Kasteelen
Mr. Philip Rogaar, hoofd gebouwenbeheer, Natuurmonumenten
Prof.dr. André van der Zande, directeur-generaal, RIVM

Geraadpleegde personen

Drs. Esther Agricola, directeur Ruimte en Duurzaamheid, gemeente Amsterdam
Evelien Alkema, beleidadviseur cultuur, Interprovinciaal overleg en adviseur Cultuur, Maatschappij en Vrijtijdseconomie, provincie Drenthe
Prof.ir. Floris Alkemade, Rijksbouwmeester, College van Rijksadviseurs
Prof.dr. Jos Bazelmans, hoofd Archeologie, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Dr. Andries van den Broek, senior wetenschappelijk medewerker, Sociaal en Cultureel Planbureau
Ir. Teun van den Ende, projectcoördinator/secretaris H-team, College van Rijksadviseurs
Ir. Rienke Groot, secretaris, College van Rijksadviseurs
Prof.dr. Gert-Jan Hospers, bijzonder hoogleraar Transitie in Stad en Regio, Radboud Universiteit en economisch geograaf, Universiteit Twente
Dr.ir. Pepijn van Houwelingen, wetenschappelijk medewerker, Sociaal en Cultureel Planbureau
Ir. Jannemarie de Jonge, partner, bureau Wing
Susan Lammers, directeur, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Drs. Maya Meijer-Bergmans, vastgoedontwikkelaar, MeyerBergman Erfgoed Groep

Mr.drs. Jelmer Prins, coördinator Cultureel Erfgoed, provincie Utrecht
Drs. Josje Schnitzeler, programmamanager Erfgoed en Ruimte, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ir. Maïke van Stiphout, directeur, DS Landschapsarchitecten
Ir. Berno Strootman, Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving, College van Rijksadviseurs
Dr. Ries van der Wouden, sectorhoofd Ruimtelijke Ordening en Leefomgevingskwaliteit, Planbureau voor de Leefomgeving
Ir. Daan Zandbelt, Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving, College van Rijksadviseurs
Drs. Dorothee Koper-Mosterd, adviseur Monumenten, Atelier Rijksbouwmeester

Geraadpleegde personen ministeries

Drs. Thomas van den Berg, seniorbeleidsmedewerker, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Drs. Henriëtte Bersee, afdelingshoofd ruimte, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ir. Alexander Bersee, directeur Erfgoed en Kunsten tevens plv. directeur-generaal, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Drs. Peter Heij, directeur-generaal Ruimte en Water, ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Duncan van den Hoek Msc, beleidsmedewerker Bevolkingsdaling en Ruimte, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Drs. Louis van Vliet, coördinerend beleidsmedewerker, ministerie van Economische Zaken
Ir. Marijn van der Wagt, seniorbeleidsmedewerker, ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Barbera Wolfensberger, directeur-generaal, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Review door sectorcommissie RvC op 1 december 2017

Ir. Jaap 't Hart, voorzitter sectorcommissie, directeur, Koninklijke Haagse Woningbouwvereniging 1854
Ir. Martin van Bleek, adviseur Cultuurhistorie, Gelders Genootschap
Ir. Yttje Feddes, directeur, Feddes/Olthof landschapsarchitecten
Arna Mačkić MA, architect, Studio L A en Gerrit Rietveld Academy
Prof.dr. Hans Renes, hoogleraar Erfgoed en Ruimte, Vrije Universiteit Amsterdam en Universiteit Utrecht
Drs. Ben Verfürden, directeur, Hylkema Consultants
Drs. Anja van Zalinge, stadsarcheoloog, Gemeente Haarlem

Redactie

Tekstkantoor Van As

Publicatie Rli 2017/03

December 2017